

ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΑΓΥΙΕΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ*

Γραμματικοί και λεξικογράφοι¹ ορίζουν τη λέξη Ἀγυιεύς ως επίκληση του Απόλλωνα, θεού που προστατεύει τον δρόμο (ἀγυιά), αλλά κυρίως ως οξυτενή κίονα ή οβελίσκο και βωμό τοποθετημένο «πρὸ τῶν θυρῶν»². Ο Σχολιαστής του Αριστοφάνη στις «Σφήκες, στ. 875»³ δίδει τη σαφή αναγνώριση του ίδιου του θεού μέσα από το σύμβολό του: «ὁ πρὸ τῶν αὐλείων κωνοειδῆς κίων ἱερός Ἀπόλλωνος καὶ αὐτὸς θεός»⁴.

Ενδιαφέρον επίσης είναι το χωρίο του Διευχίδα⁵, που παραδίδει ο Αρποκρατίων⁶, σύμφωνα με το οποίο η χρήση κίωνων του Αγυιέα ήταν «ἴδιον Δω-

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Σ. Δάκαρη για την ανάγνωση του χειρογράφου και τις χρήσιμες παρατηρήσεις.

Οι φωτογραφίες είναι του Γ. Χουλιάρα, φωτογράφου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τον οποίο και ευχαριστώ.

Στο κείμενο χρησιμοποιούνται συντομογραφίες του DAI (AA 1982).

1. Σχετικά βλ. Σχολ. Ευριπίδου Φοίνισσες στ. 631 (Schwartz), Ευπόλιδος, CAF, frg. 390, Φερεκράτους, CAF, frg. 87, Αριστοφάνους Σφήκες, στ. 875, Ὀρνιθες, στ. 1233, Δημοσθένους, Κατὰ Μειδίον 51-52, Πανσανίου 1.31.6.

2. Αρποκρατίων λ. Ἀγυιάς, Λεξικὸν Σούδας, στη λ. αγυιαί, Στεφ. Βυζάντιος λ. αγυιά, Ησύχιος λ. Αγυιεύς: «ὁ πρὸ τῶν θυρῶν ἐστὼς βωμὸς ἐν σχήματι κίονος» καὶ στὸ Ἐτυμολογικὸ Μέγα, στ. 15, 29 κε. «Ἀγυιεύς· ὁ πρὸ τῶν θυρῶν ἰστάμενος ἐν σχήματι κίονος καὶ βωμός». Βλ. και Douglas M. MacDowell, Aristophanes Wasps, Oxford 1971, σ. 247, στ. 875.

Για τις διάφορες ερμηνείες που δίδουν στις φιλολογικές πηγές σχετικά με την απεικόνιση του Αγυιέα βλ. J. E. Harrison, Themis, Cambridge 1912 (1963), σ. 406 κ.έ., A. B. Cook, Zeus, II, I Cambridge 1925, σ. 160 σημ. 3-5 και M. Nilsson, GGR I³, München 1967, σ. 203 σημ. 3.

3. Fr. Dübner, Scholia Graeca in Aristophanem, Parisiis 1855, σ. 457, στ. 875, 9.

4. Σύμφωνα όμως με τον Αρποκρατίωνα στη λ. Αγυιάς, ο κίονας ήταν ἱερός του Απόλλωνα ή και του Διονύσου ή και των δύο. Επίσης ο Αγυιεύς αποδιδόταν ως λατρευτικό επίθετο του Δία· βλ. σχετικά A. B. Cook, Zeus, ό.π., σ. 164 κε., με την παλαιότερη βιβλιογραφία και J. E. Harrison, ό.π., σ. 407, η οποία πιστεύει ότι ο κίονας προϋπήρχε και μετά εισήλθε στη φύση του Απόλλωνα και του Διονύσου.

5. Για τον Διευχίδα ιστορικό του 4ου αι. π.Χ. από τα Μέγαρά C. Müller, FH Gr. IV, Parisiis 1851, σ. 388 κε., Fr. 2. Βλ. και Der Kleine Pauly, τ. 2, Stuttgart 1967, στ. 15-16, λ. Dieuchidas (Διευχίδας).

6. Αρποκρατίων, λ. Ἀγυιάς: «φασὶ δ' αὐτὸ ἴδιον εἶναι Δωριέων, ὡς δῆλον ποιεῖ Διευχίδας ἐν τῇ γ' τῶν Μεγαρικῶν· Σχετικὰ και στα σχόλια του Αριστοφάνους, Σφήκες, στ.

ρίων». Με την άποψη αυτή συμφωνούν η J. E. Harrison και ο A. B. Cook¹, οι οποίοι παρατηρούν ότι οι νομισματικές μαρτυρίες ενισχύουν την υπόθεση.

Λατρεία του Αγυιέα, σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά δεδομένα, μαρτυρείται σε πολλές περιοχές της βορειοδυτικής Ελλάδας, αλλά και στην Αθήνα, το Άργος, την Τεγέα, τα Μέγαρα, το Βυζάντιο, τους Δελφούς και αλλού².

Ο Farnell³ θεωρεί τον Αγυιέα αρχικά ως κατεξοχήν θεό των αποίκων και ανάγει τη λατρεία του στους προϊστορικούς χρόνους, όταν ο θεός ή ο ιερέας με τα εμβλήματα του θεού βάζιζαν μπροστά από τη μεταναστεύουσα φυλή. Υποθέτει⁴ μάλιστα ότι το έμβλημα του Αγυιέα καθιερώθηκε από τη χρήση του να σημειώνει ορισμένους σταθμούς κατά μήκος του «ιερού δρόμου» από τον βορρά.

Είναι πολύ πιθανόν ο Αγυιεύς να λατρεύτηκε ως θεός των αποίκων στις Ηπειρωτικές και Αιτωλοακαρνανικές πόλεις⁵ και η λατρεία αυτή να οφείλεται στους Κορίνθιους αποίκους⁶.

875: «περὶ τοῦ Ἄγυιέως Ἀπόλλωνος Διευχίδας οὕτως γράφει· «ἐν δὲ τῷ ἱατρῷ τοῦτο διαμένει, καὶ ἔτι καὶ νῦν ἔστιν. ὡς Ἄγυιεύς τῶν Δωριέων οἰκησάντων ἐν τῷ τόπῳ ἀνάθημα καὶ οὗτος καταμνησθεὶς ὅτι Δωριέων ἔστι τὰ τῶν Ἑλλήνων· τούτους γὰρ ἐπὶ τὰς στρατιάς φάσματος οἱ Δωριεῖς ἀπομιμούμενοι τὰς ἀγυιάς ἱστασιν ἔτι καὶ νῦν τῷ Ἀπόλλωνι». Ἄλλως, πρὸ τῶν θυρῶν εἶχον κίονας εἰς ὄξυ λήγοντας ὡς ὀβελίσκους ἰδρύειν εἰς τιμὴν Ἀπόλλωνος ἀγυιέως.

1. Harrison, ὁ.π., σ. 408 και Cook, ὁ.π., σ. 165 κ.έ. Σχετικά και Nilsson, ὁ.π., σ. 544 και σημ. 6.

Ο Cook επίσης ὁ.π., σ. 166 κ.ε. θεωρεί τον κίονα του Αγυιέα αρχικά ως κίονα του Σύμπαντος. Βλ. σχετικά και Χρ. Καρδαρά «Υπαίθριοι, στύλοι και δένδρα ως μέσα επιφανείας του θεού του κεραυνού, Α Εφημ. 1966, σ. 119, η οποία υποστήριξε ότι η λατρεία του θεού που τιμάται με μορφή ελεύθερου στύλου (ή κίονος), αποτελούσε επιβίωση της παλιάς λατρείας του ουρανού θεού, του κατερχόμενου στη γη με μορφή κεραυνού (και βροχής). Αυτό προκύπτει από τον ψηλό οβελίσκο που απεικονίζεται στα νομίσματα ορισμένων πόλεων Κερκύρας, Αμβρακίας κτλ.

2. Για τη λατρεία του Αγυιέα γενικά βλ. Reisch, RE. I, λ. Agyieus, στ. 909-913, Cook, Zeus, ὁ.π., σ. 163 κ.έ., E. F. Balestrazzi, LIMC II /1, 1984, σ. 327 κ.έ.

3. L. R. Farnell, The Cults of the Greek States, IV, σ. 150 κ.ε.

4. Farnell, ὁ.π., σ. 308.

5. Σε επιγραφή από την Αιτωλία αναφέρεται όνομα μηνός με το επίθετο του θεού, IG IX, 1, G. Klaffenbach 1932, αρ. 110, στ. 11. Σχετικά Μ. Nilsson, ὁ.π., σ. 544, σημ. 7. και για τη λατρεία του Αγυιέα στην Ακαρνανία βλ. παρακάτω σ. 441.

6. Για τον κορινθιακό αποικισμό E. Will, Korinthiaka, Paris 1955, σ. 517 κ.ε., A. Graham, Colony and Mother City in Ancient Greece, Manchester 1964, σ. 118 κ.ε., N. G. L. Hammond, Epirus, Oxford 1967, σ. 425 κ.ε., M. Sakellariou-N. Faraklas, Corinthia - Cleonaea, Αθήνα 1971, σ. 59, I. Βοκοτοπούλου, Χαλκai Κορινθουργείες Πρόχοι, Αθήνα 1975, σ. 148-154.

I. AMBPAKIA

Ιδιαίτερη λατρεία γνώρισε ο Απόλλων Αγυιεύς στην Αμβρακία, όπως προκύπτει από τις φιλολογικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ο Αθανάδας, ιστορικός της Αμβρακίας, που έζησε και έγραψε στο δεύτερο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.¹, μας παραδίδει τη φιλονεικία του Απόλλωνα και του Ηρακλή για την κατοχή της πόλης, με τη διαιτησία του τοπικού ήρωα Κραγαλέα, τον οποίον ο Απόλλων, οργισμένος μαζί του, μεταμόρφωσε σε λίθο.

Την παράδοση διασώζουν επίσης ο Νίκανδρος² και ο Αντωνίνος Λιβεράλις. [Ίστρορεΐ Νίκανδρος Έτεροειουμένων και ΄Αθανάδας ΄Αμβρακικοΐς] IV.7

Κοινήθιοι δὲ πάντες εἰσὶν ἀφ' Ἡρακλέους. Ἄ διακούσας ὁ Κραγαλεὺς ἔγνω τὴν πόλιν Ἡρακλέους εἶναι. Ἄπόλλων δὲ κατ' ὄργην ἀψάμενος αὐτοῦ τῆ χειρὶ πέτρον ἐποίησεν, ἵναπερ εἰστήκει.

Ἄμβρακιῶται δὲ Ἄπόλλωνι μὲν Σωτήρι θύουσι, τὴν δὲ πόλιν Ἡρακλέους καὶ τῶν ἐκείνου παίδων νενομίκασι, Κραγαλεῖ δὲ μετὰ τὴν ἑορτὴν τὴν Ἡρακλέους ἔντομα ἄχει νῦν.

Ο Nilsson³, αναφερόμενος στο χωρίο του Λιβεράλι, πιστεύει ότι ο Κραγαλεύς ήταν τοπικός ήρωας που εκτοπίστηκε από τον Ηρακλή, και ότι η παράδοση βασίζεται στη λατρεία του βαϊτύλου⁴ στην Αμβρακία: ο βαίτυλος, ως γνωστόν, απεικονίζεται στα νομίσματα της πόλης και συνδέεται με τον Αγυιέα. Σε ανάλογα συμπεράσματα έχει καταλήξει ο Δάκαρης⁵, ο οποίος υποστήριξε ότι η εμφάνιση του συμβόλου του Απόλλωνα Αγυιέα στα νομίσματα

1. Για τον Αθανάδα F. Jacoby, F GrHist. III b (Text), (303), Leiden 1955, σ. 10-11

2. Από τα έργα του Νικάνδρου με μυθολογικό περιεχόμενο περισσότερο διαδεδομένα ήταν τα Ετεροειούμενα, που χρησιμοποίησαν πολλοί μυθογράφοι των ρωμαϊκών χρόνων και πιθανόν ο Αντωνίνος Λιβεράλις. Σχετικά M. Papatthomopoulos, Antoninus Liberalis, Les Metamorphoses, Paris 1968, σ. XIV.

Για τον Νίκανδρο βλ. και A. S. Gow - A. F. Scholfield, The Poems and Poetical Fragments, Cambridge 1953.

3. M. Nilsson, Studien zur Geschichte des alten Epeiros, Lund 1909, σ. 20 και σημ. 1.

4. Η λέξη βαίτυλος είναι άγνωστης ετυμολογίας: Pierre Chantraine, Dictionnaire Étymologique de la langue Grecque, Histoire des Mots, Paris 1968, λ. βαίτυλος.

Κατά τον Zunth, Classica et Mediaevalia 8 (1946) σ. 169-219 όρος θρησκευτικός μεσογειακός, ισοδύναμος με τον σημιτικό όρο bethel, που σημαίνει «οίκος του θεού».

Βλ. σχετικά και Elena di Filippo Balestrazzi, κ.ά., Quaderni di archeologia della Libia 8 (1976), σ. 180 σημ. 38.

5. Σ. Δάκαρη, Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών, Αθήναι 1964, σ. 122-3 σημ. 1 (Στο εξής Μύθοι).

των χρόνων της Δημοκρατίας οφείλεται πιθανότατα στην τάση των Αμβρακιωτών να προβάλλουν την τοπική λατρευτική παράδοση έναντι της επείσασκτης λατρείας του Ηρακλή¹.

Τη σπουδαιότητα της λατρείας του Απόλλωνα Αγυιέα στην Αμβρακία μαρτυρεί η συχνή απεικόνιση του βαιτύλου στις ασημένιες και χάλκινες νομισματικές κοπές της πόλης από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο βαιτύλος απαντά ως σύμβολο στον οπισθότυπο των ασημένιων στατήρων της Αμβρακίας των ετών 456-426 π.Χ. (πίν. 1α) και 360-338 π.Χ. που φέρουν την παράσταση της Αθηνάς² και την επιγραφή ΑΜΠΡΑ (πίν. 1β-γ).

Μετά το 238 π.Χ. το σύμβολο αυτό έγινε η κύρια παράσταση του οπισθότυπου των περισσότερων νομισμάτων της πόλης. Έτσι σε χάλκινα νομίσματα των ετών 238-168 π.Χ. ο βαιτύλος εικονίζεται με επιγραφή ΑΜ μέσα σε δάφνιο στεφάνι, ενώ στην μπροστινή όψη παριστάνεται κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακή περικεφαλαία³. Σε τριώβολο της Αμβρακίας των ίδιων χρόνων, που βρέθηκε σε ανασκαφές της Δωδώνης, ο βαιτύλος εικονίζεται πάνω σε τρίβαθμη βάση, στολισμένος με ταινία στην κορυφή⁴.

1. Ο Εκαταίος (F GrH 1, F26) τοποθετεί τον μύθο της αρπαγής των βοών του Γηρυόνη από τον Ηρακλή στην περιοχή της Ηπείρου, γύρω από την Αμβρακία και τους Αμφιλόχους, και όχι στην Ιβηρία: Βλ. και N. G. L. Hammond, *Epirus*, σ. 41, 368, 476, S. Dakaris, *Cassopaia*, Athens 1971, σ. 16, του ίδιου Θεσρωτία, Αθήναι 1972, σ. 81.

Για τη λατρεία του Ηρακλή στην Ήπειρο Σ. Δάκκαρη, Μύθοι, σ. 122 κέ. ο οποίος ανάγει στους χρόνους του Πύρρου την εισαγωγή ή την ανακαίνιση της λατρείας του Ηρακλή στην Αμβρακία. Την άποψη αυτή στηρίζει στην παράλληλη λατρεία του ήρωα στη Δωδώνη, στην είδηση του Αθανάδα και στο χάλκινο σύμπλεγμα του Ηρακλή με λύρα και των εννέα Μουσών. Το σύμπλεγμα αυτό, όπως αναφέρει ο Πολύβιος (21.19. 9), απήγαγε ο ύπατος M. Fulvius Nobilior (189 π.Χ.) στη Ρώμη και το αφιέρωσε στο ιερό του *Herculis Musarum* της Ρώμης.

2. Για τους ασημένιους στατήρες της Αμβρακίας που απεικονίζουν τη Χαλνίτιδα Αθηνά με διάφορα σύμβολα B. V. Head, *Corinth, Colonies of Corinth*, London 1889 (Bologna 1963), σ. 104 κ.ε., O. Ravel, *The Colts of Ambracia*, NNM 37, N. York 1928, σ. 26-34, 109, SNG Cop, *Epirus - Ararnania* 1948, αρ. 3-10, B.V. Head, *Hisoria Numorum*, Oxford 1911, σ. 314 και 320 (στο εξής HN²). Βλ. και Ellena di Filippo Balestrazzi κ.ά., *Quaderni di archeologia alla Libia* 8 (1976), σ. 127 για την ερμηνεία που δίδουν στην τριμερή κατασκευή του βαιτύλου.

3. P. Gardner, *BMC, Thessaly to Aetolia*, σ. 94, αρ. 11-14, Head, HN², σ. 329, SNG Cop. ό.π., αρ. 24-25, πίν. I, Σ. Δάκκαρη, *Πρακτ.* 1966, σ. 8, αρ. 14, D. R. Sear, *Greek Coins and their Values*, London 1978, σ. 192 αρ. 1915.

4. Σ. Δάκκαρη, *Πρακτ.* 1973, σ. 92 αρ. 9, Βλ. και D. R. Sear, ό.π., σ. 192.

Για τη διακόσμηση του βαιτύλου με ταινίες Χρ. Καρδαρά, *Α Εφημ.* 1966, σ. 199.

Ενδιαφέρον είναι και το χωρίο του Θεόφραστου (Χαρακτήρες 16) σχετικά με τη λατρεία του βαιτύλου.

«Καὶ τῶν λιπαρῶν λίθων τῶν ἐν ταῖς τριόδους παριῶν ἐκ τῆς ληκύθου ἔλαιον καταχεῖν καὶ ἐπὶ γόνατα πεσῶν καὶ προσκυνήσας ἀπαλλάττεσθαι»: βλ. H. Bolkestein, *Theophrastos'*

Σε μια άλλη σειρά χάλκινων νομισμάτων της Αμβρακίας των ίδιων χρόνων που την μπροστινή πλευρά κοσμεί άλλοτε δαφνοστεφής κεφαλή Απόλλωνα (πίν. 2α-β)¹ και άλλοτε κεφαλή Νύμφης², ο βαίτυλος απεικονίζεται πάλι μέσα σε δάφνινο στεφάνι με τα αρχικά της πόλης AM-BP.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συχνή απεικόνιση του βαίτυλου σε σειρά ασημένιων και χάλκινων νομισμάτων των ετών 238-168 π.Χ. και μετά το 148 π.Χ. Το σύμβολο εικονίζεται πάνω σε τρίβαθμη βάση, στολισμένο με ταινία, ανάμεσα στα αρχικά της πόλης A-M, ενώ στην μπροστινή πλευρά παριστάνεται κεφαλή Διώνης με καλύπτρα και επιγραφή AM, AMBPA³ (πίν. 2γ-3). Στα νομίσματα αυτά χαρακτηριστικός είναι ο διπλός δακτύλιος γύρω από τον βαίτυλο⁴ που υπάρχει και στον λίθινο βαίτυλο της Απολλωνιάς⁵.

Ο βαίτυλος του Αγυιέα απαντά επίσης στους κεράμους των ναών και των δημόσιων οικοδομημάτων της Αμβρακίας, που χρησίμευαν, όπως είναι γνωστό ως επίσημες σφραγίδες⁶. Σε τεμάχιο κεράμου (πίν. 4) του τέλους του 3ου αιώνα π.Χ., σώζεται ανάγλυφη παράσταση βαίτυλου, με την επιγραφή [Δ]

Charakter der Deisidaemonia, Giessen 1929, σ. 21 κ.έ. Σχετικά και M. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, Μετάφραση Ι. Κακριδή, Αθήναι 1979, σ. 76-77 και 80.

1. BMC, Thessaly to Aetolia, ό.π., σ. 94 αρ. 10, πιν. 32 αρ. 3, S. Grose, *Fitwilliam Museum, Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins*, τ. II, Cambridge 1926, πίν. 186 αρ. 8, σ. 264, Σ. Δάκαρη, *Πρακτ.* 1973, σ. 96. Πρβλ. και P.R. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961, σ. 329, πίν. 67 αρ. V1 - R1 (Στο εξής AME), ο οποίος τα χρονολογεί στον 2ο - 1ο αι. π.Χ.

2. Von Schlosser J., *Beschreibung der altgriechischen Münzen* (Kunsthist. Sammlungen des Allethöchster Kaiserhauses Vienne 1893), σ. 77 αρ. 37.

3. Για τα νομίσματα BMC, Thessaly to Aetolia, ό.π., σ. 94, αρ. 1-9, πίν. 18 αρ. 1-2, Head, *HN*², σ. 320 αρ. 179, SNG Cop. Epirus - Acarnania, αρ. 21-23, AME, σ. 324 κ.έ., πίν. 67, V 10-51, R 42-67, SNG, Grèce, Collection R. Évelpidis, Louvain 1975, σ. XL VIII, αρ. 1765-1769 και *Fitwilliam Museum*, ό.π., πίν. 186 αρ. 5, σ. 263, πίν. 186 αρ. 7, σ. 264.

4. Τα αμβρακικά νομίσματα της Coin Galleries στη Ν. Υόρκη, τα οποία απεικονίζουν τη Διώνη και στην πίσω όψη τον βαίτυλο, ο Franke, AME, σ. 324 κ.έ., πίν. 67, V. 10-51, R 42-67, χρονολογεί στους μετά το 148 π.Χ. χρόνους. Από τις ανασκαφές όμως στο θέατρο της Δωδώνης προκύπτει ότι η Αμβρακία είχε κόψει νομίσματα και πριν από το 168 π.Χ., ίσως και μετά το 187 π.Χ. Σχετικά Δάκαρη, *Α Δελτ.* 16 (1960), σ. 13 σημ. 70 και σ. 37.

Η απεικόνιση εξάλλου της Διώνης στα αμβρακικά νομίσματα δείχνει ότι κατά τους χρόνους του Ηπειρωτικού Κοινού (233/2-168/7 π.Χ.) και κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας οι σχέσεις της Δωδώνης και της Αμβρακίας ήταν στενές. Βλ. Χρ. Τζουβάρα - Σούλη, ό.π., σ. 76 και σημ. 517.

5. Για τον βαίτυλο της Απολλωνιάς βλ. παρακάτω σ. 437 και σημ. 5, πίν. 8.

6. L. Lacroix, *Les blasons des villes grecques*, *Études d' Arch. class.* 1 (1955/56) σ. 91 κ.ε. και *Rev. Belge Phil* 36 (1958), σ. 5 κ.ε. Σχετικά και P.R. Franke, AME σ. 315 και σημ. 19-20.

ΑΜΟ-[Σ]ΙΑ¹, η οποία έχει αντικαταστήσει το όνομα του άρχοντα. Άλλο τεμάχιο κεράμου από την Αμβρακία φέρει επίσης την επιγραφή ΠΟΛΙΟΣ² γύρω από τον βαίτυλο³. (πίν. 5). Ο Βαίτυλος με μονογράφημα και τα αρχικά της πόλης ΑΜΒΡ εικονίζεται μέσα σε δάφνινο στεφάνι σε απότμημα κεράμου στέγης τριγωνικού σχήματος³ που βρέθηκε κοντά στον υστεροαρχαϊκό ναό της Αμβρακίας και χρονολογείται επίσης στους ελληνοστυκούς χρόνους (τέλη 3ου, αρχές 2ου αι. π.Χ.). (πίν. 6α). Η επιγραφή [ΠΟ]ΛΙΟΣ⁴ απαντά μέσα σε στρογγυλό έγκοιλο σε άλλο κέραμο δημόσιου κτιρίου, που βρέθηκε επίσης κοντά στον ίδιο ναό⁵ (πίν. 6β). Τέλος ο βαίτυλος εικονίζεται και σε αδημοσίευτους κεράμους στέγης που προέρχονται από τις τελευταίες σωστικές ανασκαφές της πόλης⁶.

Όπως είδαμε, ένα μέρος από τους σφραγισμένους κεράμους με παράσταση του βαίτυλου βρέθηκε κοντά στον υστεροαρχαϊκό ναό που οι ανασκαφείς έχουν αποδώσει με πιθανότητα στον Απόλλωνα⁷. Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτουν τα εξής στοιχεία για τον ναό: χρονολογείται στα τέλη του 6ου με αρχές 5ου αι. π.Χ. και ήταν περίπτερος με πρόναο και επιμήκη σηκό, αλλά χωρίς οπισθόδομο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει λίθος λαξευμένος με τοξοειδή εγκοπή, για την έδραση πιθανόν συμβόλου ή αγάλματος, που βρέθηκε σε ορθογώνιο βάθρο στο

1. Franke AME ό.π., σ. 312, αρ. 8, πίν. 61, 5. Για τη σφράγιση γενικά των κεραμικών ειδών βλ. Α. Ορλάνδου, Τα Υλικά Δομής των αρχαίων Ελλήνων, τ. Ι, Αθήναι 1955, σ. 113 κ.ε. Σχετικά και Κ. Lehmann, The Inscriptions on ceramics and minor objects, Samothrace LX. 2, II, New York 1960, σ. 37-38 με βιβλιογραφία.

Κεράμοι η πλίνθοι σφραγισμένοι, ως ιδιοκτησία κατά κάποιον τρόπο του κράτους ή μεγάλων ιερών, βρέθηκαν σε πολλά μέρη. Οι επιγραφές με τις οποίες σημάζονταν ήταν συνήθως σύντομες, άλλοτε μονολεκτικές και άλλοτε διλεκτικές εκφερόμενες σε ονομαστική της πρώτης λέξης και σε γενική της δεύτερης για δήλωση του κτήτορα, όπως π.χ. δαμόσιος (κέραμος) ή δαμοσία (κεραμίσ) ή δαμόσιο, ιερά ή ιεροί (κέραμοι).

Για τους σφραγισμένους κεράμους από διάφορους τόπους της Ηπείρου, Franke, AME, ό.π., σ. 312 κε.

2. P. Franke, AME, ό.π., σ. 312 αρ. 7, πίν. 61, 8.

Σχετικά D. B. Thompson, Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, Oxford 1973, σ. 63-64 σημ. 11, η οποία τους χρονολογεί στον 3ο - 2ο αι. π.Χ.

3. Αρ. ευρ. Μουσείου Άρτης 509. Ι. Βοκοτοπούλου, Α Δελτ. 22 (1969), Β 2, σ. 342, πίν. 247α.

4. Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 342, πίν. 24.

5. Η Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 342 παρατηρεί ότι γύρω από τον ναό αυτό πρέπει να αναζητηθούν τα δημόσια κτήρια της Αμβρακίας, αν λάβουμε υπόψη τους πολλούς σφραγισμένους δημόσιους κεράμους που βρέθηκαν.

6. Την πληροφορία οφείλω στους ανασκαφείς, τους οποίους και ευχαριστώ.

7. Για τον ναό Σ. Δάκκαρη, Α Δελτ. 20 (1965). Χρον. Β2, σ. 345, Α Δελτ. 21 (1966), Χρον. σ. 287, Ι. Βοκοτοπούλου, Α Δελτ. 22 (1967), Χρον. Β2, σ. 339-342, 24 (1969), Χρον. Β2, σ. 247, ΑΛΑ ΙΙ (1969), σ. 39-43, της ίδιας, Χαλκai Κορινθουργείες Πρόχοι, Αθήναι 1975, σ. 153, ΑΔελτ. 30 (1975), Χρον. Β2, σ. 210-11, 31 (1976), Χρον. Β2, σ. 193.

βάθρος του σηκού¹. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για το σύμβολο του Απόλλωνα Αγυιέα, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από την τριμερή κατασκευή του βάθρου. Είναι γνωστό ότι με όμοιο τρόπο απεικονίζεται το βάθρο που στήριζε τον βαιτύλο του Αγυιέα στα ασημένια και χάλκινα νομίσματα της Αμβρακίας². Αυτό συνηγορεί για την απόδοση του ναού στον Απόλλωνα και μάλιστα τον Αγυιέα, ο οποίος, όπως προκύπτει και από τις νομισματικές μαρτυρίες, φαίνεται ότι ήταν η κύρια θεότητα της Αμβρακίας. Ο θεός αυτός, μαζί με την Άρτεμη Ηγεμόνη³, οδήγησε τους Κορίνθιους αποίκους στη νέα τους πατρίδα.

Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η σημαντική λατρεία του Απόλλωνα στην Κόρινθο και ο ρόλος που διαδραμάτισε ο θεός ως αρχηγός των αποίκων⁴. Ειδικότερα με τη λατρεία του Αγυιέα είναι πιθανόν να συνδέεται ένα από τα μνημεία της Κόρινθου. Πρόκειται για ένα κυκλικό λίθινο βάθρο με κίονα στο κέντρο⁵. Η κατασκευή παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη γύρω στο 15 π.Χ. και οι δύο επόμενες στο 15 μ.Χ. και 45 μ.Χ.⁶ (πίν. 7α). Στη δεύτερη φάση το κυκλικό αυτό βάθρο περιτειχίσθηκε με ορθογώνια κατασκευή και αναβαθμούς που έφεραν τον κίονα. Οι περισσότεροι από τους μελετητές του μνη-

1. I. Βοκοτοπούλου, Α Δελτ. 24 (1969), Χρον. Β2, σ. 247.

2. Για τις διάφορες ερμηνείες σχετικά με την τριμερή διάταξη του βαιτύλου βλ. LIMC, ό.π., σ. 331 και για τα νομίσματα της Αμβρακίας με παράσταση βαιτύλου P. Gardner, BMC, Thessaly to Aetolia, (Bologna 1963), πίν. 18, αρ. 1. Σχετικά με την παρουσία του βαιτύλου του Αγυιέα μέσα σε ναό LIMC, ό.π., σ. 332 και σε υπαίθρια ιερά Χρ. Καρδαρά. ΑΕ φημ. 1966, ό.π., σ. 199.

3. Σχετικά με τη λατρεία της Άρτεμης Ηγεμόνης στην Αμβρακία Χρ. Τζουβάρα - Σούλη, Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον, σ. 18-26.

Είναι γνωστό ότι ο Απόλλων ως θεός των αποίκων λατρευόταν σε πολλές αποικίες T. J. Dunbabin, The Western Greeks Oxford 1948, σ. 9, 181, 194. Σχετικά και P. R. Franke, Albanien im Altertum, Antike Welt, τ. 14 (1983), Sondernummer, σ. 54-55.

Για λατρεία του Απόλλωνα στην Ιθάκη, κορινθιακή αποικία Π. Καλλιγιά, Αρχαιολογικά ευρήματα από την Ιθάκη, Κεφαλληνιακά Χρονικά τ. 36 (1978-79), Αργοστόλι 1979, σ. 61 κε. και για τη λατρεία του στις Συρακούσες, κορινθιακή επίσης αποικία Dunbabin, ό.π., σ. 51, 59, 177.

4. Για τη λατρεία του Απόλλωνα στην Κόρινθο από τα αρχαία χρόνια E. Will, Korinthiaka Paris 1955, σ. 235 κε., 410 κε., R. Lisle, The Cults of Corinth, Baltimore 1955, σ. 25, 28, 82 και 101.

Σχετικά M. Sakellariou - N. Faraklas, Corinthia - Cleonaea, Athens 1971, σ. 73-74, 94, 95 § 339, 113 § 417, 143 § 538.

5. Για τη λατρεία του Πυθίου Απόλλωνα Dunbabin, ό.π., σ. 38.

6. M. Sakellariou - N. Faraklas, ό.π., σ. 143 § 538.

Ο. Broneer, Hero Cults in the Corinthian Agora, Hesperia 11 (1942), σ. 153-4 και R. L. Scranton, Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple, Corinth I. 3 (1951), σ. 83.

6. Το μνημείο αποκαλύφθηκε το 1802 από τον Λόρδο Elgin και θεωρήθηκε ότι το απεικόνιζε ένα σχέδιο του αρχιτέκτονα Ittar. Για τις περιπέτειες του μνημείου και τις ανασκαφές που έγιναν σ' αυτό βλ. Corinth I. 3, ό.π., σ. 79 σημ. 9.

μείου θεωρούν ότι πάνω στο βάθρο υπήρχε ψηλός κίονας που στεφόταν από τριποδα ή άγαλμα (Broneer, Scranton)¹. Την άποψη αυτή στηρίζουν στην πληροφορία που παραδίδει ο πρώτος ανασκαφέας του μνημείου Richardson², ότι δηλαδή υπήρχαν περισσότεροι κίονες ή σπόνδυλοι κίωνων πάνω στο βάθρο και στο σχέδιο του αρχιτέκτονα του Elgin Ittar³, στο οποίο απεικονίζονται δύο σπόνδυλοι. Τα παραπάνω στοιχεία και η ομοιότητα του σχεδίου του Ittar (πίν. 7β) με τον λίθινο βαίτυλο της Απολλωνίας⁴ μας οδηγούν στην υπόθεση ότι το μνημείο αυτό της Κορίνθου στήριζε τον βαίτυλο, το σύμβολο του θεού που οδήγησε τους αποίκους στις μακρινές αποικίες. Το πιθανό αυτό συμπέρασμα ενισχύει η θέση του μνημείου κοντά σε δρόμο⁵. Η χρονολόγησή του στους ρωμαϊκούς χρόνους δεν αποκλείει την παλαιότερη λατρεία, ίχνη της οποίας όμως έχουν χαθεί λόγω των περιπετειών της πόλης⁶ και των συνεχών κατασκευών του μνημείου στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. και στις αρχές του 1ου μ.Χ. αιώνα. Άλλωστε στα ρωμαϊκά χρόνια πολλά ιερά της Κορίνθου ανακατασκευάστηκαν και άλλα χτίστηκαν εκ νέου⁷.

Από τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα προκύπτει ότι ο Απόλλων Αγυιεύς γνώρισε σημαντική λατρεία στην Αμβρακία από τα υστεροαρχαϊκά χρόνια μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ. Η ιδιότητά του όμως, ως θεού των αποίκων, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η αρχή της λατρείας πρέπει να εντοπιστεί στους χρόνους του κορινθιακού αποικισμού.

Αλλά και οι φιλολογικές μαρτυρίες ενισχύουν την ίδια άποψη. Από το χωρίο του Αντωνίνου Λιβεράλι (IV. 1.4.5) φαίνεται ότι ο Απόλλων, μία από τις κύριες θεότητες της Αμβρακίας μαζί με την Άρτεμη και τον Ηρακλή, διεκδικούσαν την κατοχή της πόλης. Σύμφωνα με μία άλλη μαρτυρία του ίδιου συγγραφέα (IV. 4), η Αμβρακία επαναστάτησε και εκδίωξε τον τύραννο Φάλαικο με τη βοήθεια του Απόλλωνα, τον οποίο έκτοτε οι Αμβρακιώτες τιμούσαν ως *Σωτήρα Πύθιο*, διότι επανειλημμένα κατέπαυσε τους εμφύλιους πολέμους και επέβαλε την «*εὐνομίαν καὶ θέμιον καὶ δίκην*». Πρότυπο της διήγησης του Αντωνίνου Λιβεράλι⁸ μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί ένα παρόμοιο γεγονός στην Κόρινθο κατά την επανάσταση του 550 π.Χ., όταν οι Κορίνθιοι με τη βοήθεια

1. Hesperia 11 (1942), σ. 153-4 και εικ. 9, Corinth I_g, σ. 81.

2. AJA 1 (1897), σ. 469.

3. Coriinth I 3, σ. 83

4. Βλ. παρακάτω σ. 437, πίν. 8.

5. Coriinth, I3, σ. 79.

6. Πανσ. 2.1.2, 6. Βλ. και Ν. Παπαγατζή, Πανστανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά - Λακωνικά, Αθήνα 1976, σ. 17 και 51 σημ. 1, Μ. Sakellariou - Ν. Faraklas, ό.π., σ. 131.

7. Lisle, ό.π., σ. 82 σημ. 249, Μ. Sakellariou-Ν. Faraklas, ό.π., σ.137 κ.ε., 143 κ.ε.

8. E. Will, Korinthiaka, ό.π., σ. 411.

του Απόλλωνα εκδίωξαν τους τυράννους και κατασκεύασαν ναό για να τιμήσουν τον θεό (Πίνδ. Ολυμπ. 13). Πιθανόν το γεγονός αυτό δεν απέχει πολύ από τον χρόνο που απόχτησε την ανεξαρτησία της μετά τον θάνατο του Περιάνδρου η γειτονική αποικία των Κορινθίων, η Κέρκυρα¹.

Ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε ο Πύθιος σύμφωνα με το χωρίο του Αντωνίνου Λιβεράλι δεν μπορεί να αγνοηθεί. Έτσι τίθεται εύλογα το ερώτημα σε ποιόν Απόλλωνα ανήκε ο ναός που ανασκάφηκε πρόσφατα στην Άρτα. Η μελέτη της λατρείας του Αγυιέα στην Αμβρακία μας οδηγεί να αποδώσουμε τον ναό στον Απόλλωνα Αγυιέα. Το συμπέρασμα αυτό θα ήταν βέβαιον αν το τρίβαθμο βάθρο στον σηκό στήριζε τον βαίτυλο του Αγυιέα. Δεν αποκλείεται όμως στον ίδιο ναό να λατρεύτηκε ο Απόλλων και ως Πύθιος και ως Αγυιεύς.

II. ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ

Εξίσου σημαντική ήταν η λατρεία του Αγυιέα στην Απολλωνία, κορινθιακή αποικία, επώνυμη του Απόλλωνα², όπου σώζονται δύο λίθινοι βαίτυλοι³, που αποτελούν και το σύμβολο της πόλης⁴. Ο ένας (πίν. 8), που διατηρείται σχεδόν ολόκληρος, κοντά στο Ωδείο της πόλης και τον ναό της Άρτεμης του 3ου αι. π.Χ.,⁵ υψώνεται πάνω σε βάση και διακρίνεται από την τριμερή διάταξή του και την οξυκόρυφη απόληξη. Ο άλλος σώζεται θραυσματικά και υψώνεται σε βάθρο μπροστά στο τείχος της πόλης του 4ου αι. π.Χ.⁶ (πίν. 9).

Στα νομίσματα της Απολλωνίας ο βαίτυλος εμφανίζεται από τα τέλη του

1. Στα Πολιτικά του Αριστοτέλη 5.3.6 (1304α) και 5.8.9 (1311α) ο τελευταίος τύραννος της Αμβρακίας ονομάζεται Περιάνδρος.

2. Το πολίτευμα της Αμβρακίας στον Θουκυδίδη (3.102.114) δεν φαίνεται τυραννικό, αλλά ολιγαρχικό. Ο Will, *Korinthiaka*, ό.π., σ. 411, σημειώνει ότι σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αντωνίνου Λιβεράλι IV. 4, ο Απόλλων διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στην κατάρρευση της τυραννίας.

3. Για την Απολλωνία Ν. G. L. Hammand, *Epirus*, σ. 426, E. Will, *Korinthiaka*, σ. 518 κ.ε., Χρ. Τζουβάρα - Σούλη, ό.π., σ. 140 σημ. 114 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και N. Ceka, *Apollonia e Ilirise, Tiranë* 1982.

4. Για τους βαίτυλους M. Korkuti, *Shquiperia Arkeologjike*, Tirane 1974, σ. 13, αρ. 66, 68, πιν. 66 και 68, A. Kahn, *Apollonia, Archaeology*, 14 (1961), σ. 162, *EAA* 1958, σ. 482, P. R. Franke, *Antike Welt* 14 (1983), ό.π., σ. 41, εκ. 83, και σ. 54, εκ. 102.

4. *Antike Welt*, ό.π., εκ. 102, σ. 54.

5. A. Kahn, *Archaeology* τ. 14 (1961), σ. 164 βλ. σχετικά *Antike Welt*, ό.π., σ. 56, εκ. 83. και Di Elena di Filippo Balestrazzi, *Libia* 8, (1976), σ. 127 κ.ε., εκ. 34, της ίδιας, *LIM. C.*, ό.π., σ. 328. H. D. B. Thompson, *Ptolemaic Oinochoai*, ό.π., σ. 63-64 σημ. 11 αναφέρει σύμφωνα με πληροφορίες που είχε από τον καθηγητή Selim Islami ότι ο βαίτυλος βρέθηκε στις ανασκαφές των Γάλλων στην Απολλωνία..

6. Για την ταύτιση Franke, *Antike Welt*, ό.π., σ. 54, εκ. 102.

5ου αι. π.Χ¹. Με την επιγραφή ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ο βαίτυλος εικονίζεται σε χάλκινα νομίσματα του τέλους του 5ου αι. π.Χ., ενώ στην μπροστινή όψη υπάρχει εφτάχορδη λύρα². Συχνή είναι η απεικόνιση του συμβόλου αυτού μέσα σε δάφνιο στεφάνι με επιγραφή ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΑΝ σε χάλκινα νομίσματα του 3ου - 2ου αι. π.Χ. (πίν. 10α-β), που στον εμπροσθότυπο φέρουν κεφαλή Απόλλωνα³. Μία άλλη σειρά χάλκινων νομισμάτων του 100 π.Χ. έχουν τα ίδια στοιχεία, δηλ. βαίτυλο στην πίσω πλευρά και κεφαλή Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο⁴. (πίν. 10γ και 11α-β). Ασημένια νομίσματα του τέλους του 2ου αι. π.Χ. μέχρι τους χρόνους του Αυγούστου, που απεικονίζουν τον βαίτυλο με τον ίδιο τρόπο, στην μπροστινή πλευρά φέρουν κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακή περικεφαλαία⁵ (πίν. 11γ). Επίσης σε χάλκινα νομίσματα των ίδιων χρόνων κεφαλή Διονύσου με στεφάνι κισσού και επιγραφή ΔΑΜΟΦΙΛΟΣ κατέχει τον εμπροσθότυπο και βαίτυλος με επιγραφή ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΑΝ κοσμεί την πίσω πλευρά⁶. Τέλος σε νόμισμα των αυτοκρατορικών χρόνων που έχει τον βαίτυλο του Αγυιέα, εικονίζονται στον εμπροσθότυπο τρεις Νύμφες⁷.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Απόλλων Αγυιεύς ήταν ο προστάτης θεός των Απολλωνιατών και ότι το σύμβολό του, ο βαίτυλος, αποτελούσε και το σύμβολο της πόλης. Η λατρεία του πιθανόν ανάγεται στους αρχαϊκούς χρόνους και ενδεχομένως συνδέεται με τον αποικισμό της πόλης, αν λάβουμε υπόψη τις ιδιότητες του θεού και την αντίστοιχη λατρεία του στην Αμβρακία, κορινθιακή επίσης αποικία. Οι νομισματικές μαρτυρίες μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη χρονική διάρκεια της λατρείας που φτάνει μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια, όπως επίσης και την ιδιαίτερη θέση που κατείχε

1. Ο Head, HN², σ. 314 χρονολογεί τα νομίσματα με λύρα και βαίτυλο στα 450-350 π.Χ.

2. BMC, Thessaly to Aetolia, σ. 56, πίν. 12, 2. Head, HN², σ. 314. Σχετικά και David R. Sear, Greek Coins and their Values, London 1966 (1975), I 1978, σ. 185-186, αρ. 18884. H. Ceka, Questions de Numismatique Illyrien, Tirana 1972, σ. 57 και σημ. 66.

3. BMC, Thessaly to Aetolia, σ. 59, αρ. 49-53, πίν. 12, αρ. 9 και σ. 60 αρ. 50-51, πίν. 12 αρ. 12, Βλ. και Sear, ό.π., αρ. 1887, H. Ceka, ό.π., σ. 62, ο οποίος τα χρονολογεί στο δεύτερο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

4. BMC, ό.π., σ. 61 αρ. 76-77, πίν. 13 αρ. 1, σ. 62 αρ. 77-79, S. Grose, Fitwilliam Museum, ό.π., τ. II, σ. 251-2, πιν. 182, αρ. 14. Βλ. και SNG Cop αρ. 401, 409, SNG Grèce, Collection R. Évelpidis, ό.π., σ. XLVI, αρ. 1710 και 1714, 1715, 1716.

5. Head, HN², σ. 314, BMC, Thessaly to Aetolia ό.π., σ. 61, αρ. 73-74, πίν. 12 αρ. 15, H. Ceka, ό.π., σ. 105, S. Grose, Fitwilliam Museum ό.π., τ. II, σ. 251, πίν. 182 αρ. 13.

6. Βλ. σχετικά L. Anson. Numismata Graeca, Greek Coin Types, p. V, London 1914, σ. 14 αρ. 94-95. Βλ. και T. E. Mionnet Description de Médailles antiques, Grecques et Romaines, Supplément tome troisième, Paris 1824, σ. 319 αρ. 51, 52.

7. Head, HN², σ. 314.

ο Αγυιεύς, δεδομένου ότι ο βαίτυλος κοσμεί σταθερά τις περισσότερες χάλκινες και ασημένιες νομισματικές κοπές της πόλης, ενώ στην μπροστινή όψη των νομισμάτων εναλλάσσονται οι κύριες θεότητες της Απολλωνιάς¹, ο Απόλλων και η Αθηνά.

III. ΩΡΙΚΟΝ

Από τη γειτονική Απολλωνία μεταφέρθηκε πιθανότητα η λατρεία του Αγυιέα στο Ωρικό, όπου σύμφωνα με τις νομισματικές μαρτυρίες λατρευόταν στον 3ο και 2ο αι. π.Χ. Ο βαίτυλος εικονίζεται μέσα σε δάφνιο στεφάνι με την επιγραφή ΩΡΙ-ΚΙΩΝ σε χάλκινα νομίσματα του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Στην μπροστινή όψη υπάρχει κεφαλή Απόλλωνα δαφνοστεφής (πίν 12α-β)² και άλλοτε κεφαλή Δία (πίν. 12γ)³.

Τα νομίσματα αυτά, όπως παρατηρεί ο Hammond⁴ δείχνουν τη φιλία του Ωρικού με την Απολλωνία και επί πλέον την έντονη κορινθιακή επίδραση που δέχτηκε το Ωρικό, που άλλωστε βρισκόταν στον θαλάσσιο δρόμο προς τις κορινθιακές αποικίες⁵. Την άποψη αυτή ενισχύει η λατρεία στο Ωρικό και άλλων θεοτήτων κορινθιακής προέλευσης⁶.

IV. AMANTIA

Ο βαίτυλος με την επιγραφή AMANTΩΝ εικονίζεται στα χάλκινα νομίσματα της πόλης του 2ου αι. π.Χ., που έχουν στην μπροστινή όψη κεφαλή Ἄρτεμης⁷. Δεν αποκλείεται λοιπόν, λόγω της γειννίας της των δύο πόλεων η λατρεία του Αγυιέα να μεταφέρθηκε στην Αμαντία από την Απολλωνία, όπου, όπως είδαμε, λατρευόταν κατεξοχήν ο Αγυιεύς.

1. Για τις λατρείες της Απολλωνιάς βλ. Χρ. Τζουβάρα - Σούλη, ό.π., σ. 13-14, 140 σημ. 114.

2. BMC, Thessaly to Aetolia, ό.π., σ. 99, πίν. 31 αρ. 13, Von Schlosser, ό.π., σ. 65 αρ. 1, πίν. V 19, Head, HN², σ. 316, S. Grose, Filwilliam Museum, τ. II, σ. 257 πίν. 183. Σχετικά Collection R. Évelpidis, ό.π., σ. XLVII, αρ. 1751.

3. Collection R. Évelpidis, ό.π., σ. XLVII, αρ. 1752.

4. N. G. L. Hammond, Epirus, ό.π., σ. 640

5. R. Beaumont, Greek Influence in the Adriatic sea before the fourth century B. C., J H S 56 (1936), σ. 165.

6. Στο Ωρικό σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα διαπιστώθηκαν λατρείες της Αθηνάς, Ἄρτεμης, Αφροδίτης και της Εκάτης, οι οποίες οφείλονται σε κορινθιακή επίδραση: Σχετικά Χρ. Τζουβάρα - Σούλη, ό.π., σ. 13, 16, 36, 42, 59-60, 82 κέ.

7. Ο Η. Ceka, Questions de Numismatique Illyrienne, Tirana 1972, σ. 129-130 αποδίδει την εμφάνιση του συμβόλου αυτού σε λόγους εμπορικούς.

Σχετικά και Sh. Gjongecaj, Le monnayage d' Amantie, Piria 7-8 (1977-78), σ. 104 κέ., κυρίως σ. 109, ο οποίος παρατηρεί ότι η Ἄρτεμη στην Αμαντία λατρευόταν, όπως ο Απόλλων.

V. ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

Ο Αγυιεύς λατρεύτηκε και στη Νικόπολη, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από δύο θραύσματα λίθινων βαϊτύλων που βρέθηκαν εκεί¹. Ο ένας που διασώζεται με αριθμό ευρητηρίου Μουσείου Νικόπολης 865 (πίν. 13), έχει ύψος 0,44 μ., διάμετρο βάσης 0,11 μ. Ο κώνος, του οποίου λείπει η κορυφή, καταλήγει σε μιά βάση πλατύτερη με δύο σπείρες και αποφυγή. Η ανωμαλία της βάσης μας κάνει να υποθέσουμε ότι έχει αποσπασθεί από κάποιο βάθρο. Ο βαϊτύλος δηλ. της Νικόπολης συνδέεται με τη συνηθισμένη απεικόνιση του συμβόλου, γνωστή στα νομίσματα και τους σφραγισμένους κεράμους της Αμβρακίας.

Η λατρεία του Αγυιέα μεταφέρθηκε στη ρωμαϊκή Νικόπολη ή από τη γειτονική Αμβρακιά² κατά τον συνοικισμό της πόλης ή πιθανόν από την Απολλωνία. Είναι γνωστό ότι ο Οκταβιανός γνώρισε τη λατρεία αυτή στις πόλεις της βορειοδυτικής Ελλάδας και κυρίως στην Απολλωνία, όπου διέμεινε επί μακρόν. Σύμφωνα με την παρατήρηση της M. Th. Picard-Schmitter³ ο Αύγουστος υιοθέτησε το σύμβολο της πόλης, τον βαϊτύλο του Απόλλωνα, με τον οποίον επιθυμούσε να ταυτίζεται. Η προτίμησή του αυτή είναι φανερή και από το γεγονός ότι στον Παλατίνο λόφο της Ρώμης αφιέρωσε ναό στον Απόλλωνα⁴ και τον διακόσμησε με τα σύμβολα του θεού, μεταξύ των οποίων και ο βαϊτύλος, ο οποίος έγινε προσφιλές θέμα στη ρωμαϊκή τέχνη των αυτοκρατορικών χρόνων⁵. Η απεικόνισή του σε ρωμαϊκά νομίσματα μετά το 31 π.Χ. από το Lugdunum (Lyon) ενισχύει την άποψη αυτή. Στα νομίσματα αυτά συμβο-

1. Το με αριθμό 762 δεν μπορούσαμε να εντοπίσουμε.

2. Η Αμβρακία σύμφωνα με τις φιλολογικές μαρτυρίες (Στραβ. 7.7.6, 10.2.2-3, Πaus. 5.23.3, 7.18.8-9, Δίων Κάσιος 51.1.3) υπήρξε από τις περιοικίδες πόλεις. Είναι γνωστό άλλωστε ότι οι κάτοικοι των πόλεων αυτών μετέφεραν τα ήθη και έθιμα και τις λατρείες των θεών τους στη νέα τους πατρίδα. Η μεταφορά των λατρειών επιβεβαιώνεται από τα νομίσματα της Νικόπολης, όπως απέδειξε η M. Οικονομίδου με το έργο της : Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως, Αθήναι 1975. Σε ανάλογα συμπεράσματα σχετικά με τη διάδοση λατρειών από τις περιοικίδες πόλεις έχει οδηγήσει εξέλλου και η μελέτη των γυναικείων θεοτήτων που λατρεύτηκαν στη Νικόπολη: Βλ. Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον, ό.π. και τελευταία της ίδιας, Λατρείες στη Νικόπολη, Ανακοίνωση στο Α' Διεθνές Συμπόσιο για τη Νικόπολη.

3. M. Th. Picard - Schmitter, *Bétyles Hellénistiques, Monuments et Mémoires* 57 (1971), σ. 76 κε.

4. Για τον ναό M. Th. Picard-Schmitter, ό.π., σ. 77, με την παλαιότερη βιβλιογραφία και για τη διακόσμησή του G. Carettoni, *Terracotte «Campana» dallo scavo del Tempio di Apollo Palatino, Rendiconti* 41, 1971 / 72, σ. 123 κε, του ίδιου, *Nuova Serie di Grandi Lastre Fittili Campana, Bollettino d'Arte ser. V*, τ. 58 (1973), I, σ. 75-87.

5. Για τη δημοτικότητα του Αγυιέα κίονα στην τέχνη των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων βλ. και E. Simon, *Apollo in Rom, JdI* 93 (1978), σ. 210 κ.ε.

λίζει τον θεό που βοήθησε τον Οκταβιανό στη ναυμαχία του Ακτίου¹.

Η λατρεία του Αγυιέα στη Νικόπολη πρέπει να συνδέεται με τον Άκτιο Απόλλωνα. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί η παρατήρηση του H. Küthmann² ότι ο Άκτιος Απόλλων, που εικονίζεται στους ασημένιους στατήρες και ημιστατήρες του Κοινού των Ακαρνάνων (300-167 π.Χ.) στηρίζει τον ακριβή του αριστερού του χεριού στον κίονα, που ερμηνεύει ως βαίτυλο του Αγυιέα³. (πίν. 14). Για τον λόγο αυτό θεωρεί απαραίτητη τη σύνδεση, στα νομίσματα αυτά, του Απόλλωνα Ακτίου - Δελφινίου - Αγυιέα, αναλογικά με τα νομίσματα των Μεγάρων, όπου παρατηρείται συγκερασμός του Απόλλωνα Αγυιέα - Δελφινίου⁴.

Ωστόσο στα νομίσματα της Νικόπολης, από όσο ξέρομε μέχρι σήμερα, δεν απεικονίζεται το έμβλημα του Αγυιέα.

VI. ΚΕΡΚΥΡΑ

Στη μελέτη της λατρείας του Αγυιέα στην Ήπειρο είναι απαραίτητο να συμπεριλάβουμε και την αντίστοιχη λατρεία του θεού στη γειτονική Κέρκυρα, σημαντική κορινθιακή αποικία⁵, όπου σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα λατρευόταν από τον 7ο ή 6ο αι. π.Χ.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κέρκυρας είναι εκτεθειμένος με αριθμό ευρετηρίου 5, μικρός αρχαϊκός λίθος του 7ου ή 6ου αι. π.Χ., τριγωνικού περιπου σχήματος, που φέρει βουστροφιδόν χαραγμένη την επιγραφή «Μῦς με ἴσατο». Ο λίθος θεωρήθηκε κυρίως λόγω του σχήματός του ότι αποδίδει λατρεία του Απόλλωνα Αγυιέα⁶. Ο Καλλιγιάς⁷ επίσης συνδέει με τη λατρεία του Αγυι-

1. Σχετικά H. Küthmann, ό.π., σ. 78. Τα ρωμαϊκά νομίσματα από το Lugdunum κόπηκαν μετά το 31 π.Χ. και εικονίζουν στην μπροστινή όψη διπλή κεφαλή Ιανού, ενώ στην πίσω πλώρα, βαίτυλο και δελφίνι.

2. H. Küthmann, Actiaca, JbzMus Mainz 4, (1957), σ. 78.

3. Για τους στατήρες και ημιστατήρες των Ακαρνάνων F. Imhoof-Blumer, Die Münzen Akarnaniens, Numismat. Zeitschr. 1878, σ. 27-28, πίν. 1, αρ. 1-3. SNG, Cop., Epirus - Acarnania, 1943, πίν. 9 αρ. 418-420 και H. Küthmann, ό.π., πίν. 12, αρ. 8-10.

4. Για τα νομίσματα των Μεγάρων Head, HN², σ. 393, L. Anson, Numismata Graeca, London 1931, σ. 15, πίν. III, αρ. 96 και H. Küthmann, ό.π., πίν. 12 αρ. 6.

5. Για τον κορινθιακό αποικισμό A. J. Graham, Colony and Mother City in Ancient Greece, σ. 118 κ.ε., και παραπάνω σ. 430 σημ. 6.

6. Για τη λατρεία του Αγυιέα στην Κέρκυρα J. Six, Der Agyieus des Mys, AM 19 (1894), σ. 340 κ.ε. C. A. Rhomaios, Les Premières fouilles de Corfou, BCH 49(1925), σ. 190 κ.ε., κυρίως σ. 212-213.

Για την επιγραφή βλ. και L. H. Jeffery. The Local Scripts of Archaic Greece, Oxford 1961, σ. 234 αρ. 12. και Γ. Δοντά Οδηγός, Αρχαιολογικού Μουσείου Κερκύρας, σ. 23.

7. Π. Καλλιγιά, Α Δελτ. 23 (1968), Χρον. Β2, σ. 313.

έα αναθηματικούς πήλινους πόδες¹ που βρέθηκαν στο μικρό υπαίθριο ιερό του Απόλλωνα του τέλους του 6ου με διάρκεια ζωής το πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.² Και σημειώνει ότι η άποψή του θα ενισχυθεί αν πράγματι αποδειχτεί ότι κοντά στο μικρό ιερό του Απόλλωνα υπάρχει η πύλη εισόδου του μεγάλου ιερού. Κοντά στον βωμό του ιερού αναφέρεται βάση, όπου ίσως ήταν τοποθετημένος ο χαρακτηριστικός κωνικός λίθος του θεού, που όμως δεν σώζεται. Με την άποψη του Καλλιγά συμφωνεί η M. Guarducci³, η οποία θεωρεί φυσικό να αφιερώνονται πόδες σε έναν θεό, όπως ο Αγυιεύς, προστάτη των οδών.

Ίσως ένα παλαιό εύρημα στο Μουσείο της Κέρκυρας (αρ. ευρ. 4) μπορεί να μας οδηγήσει σε ορισμένες σκέψεις σχετικά με τη λατρεία του θεού. Πρόκειται για έναν ενεπίγραφο κιονίσκο, ύψους 1,44 μ., με κωνοειδή απόληξη και με την επιγραφή «ΡΟΟΣ ΠΥΘΑΙΟΣ» κατακόρυφα χαραγμένη, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ.⁴ Ο κιονίσκος παρουσιάζει διάφορα προβλήματα κυρίως ως προς την ανάγνωση της επιγραφής του. Κατά την επικρατέστερη άποψη πρέπει να αναγνώσουμε ΟΙΡΦΟΣ ΠΥΘΑΙΟΣ, δηλαδή ο κιονίσκος πρέπει να ήταν όρος του ιερού του Πυθίου Απόλλωνα⁵.

Επειδή δεν είναι γνωστός ο τόπος προέλευσης του κιονίσκου αυτού με επιφύλαξη η Αλ. Χωρέμη⁶ αποδίδει τον ναό και τον βωμό, που εντοπίστηκε 150 μ. ΒΑ από το ιερό της Άρτεμης, στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνα. Σχετικά με τη γειτνίαση των δύο ιερών ανάλογη άποψη πρώτος διατύπωσε ο Κ. Ρωμαίος⁷, ο οποίος θεώρησε τον κιονίσκο σύμβολο του Αγυιέα⁸.

1. Αρ. ευρ. MR 1113 και 1114.

2. Στη ΝΑ πλευρά του λόφου του Mon Repos βρέθηκε μικρό υπαίθριο τέμενος που αποδίδεται στον Απόλλωνα. Σχετικά Η. Καλλιγά, *ό.π.*, σ. 313.

3. M. Guarducci, *Epigrafia Greca III*, Roma 1974, σ. 72.

4. IG IX, 1, 699, IG A 347 C. Rhomaios, BCH 49 (1925), σ. 217, ειγ. 5, Γ. Δοντά, *ό.π.*, σ. 22. Για την επιγραφή βλ. L. H. Jeffery, *ό.π.*, σ. 234 αρ. 17 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. και Elena di Filippo Balestrazzi κ.ά., *Quaderni d'archeologia della Libia* 8 (1976), σ. 128, οι οποίοι θεωρούν τον κίονα των Κερκυραίων ως κλασικό παράδειγμα του Αγυιέα Απόλλωνα.

5. Εντοπισμός αρχαίου ιερού στην Κέρκυρα, AAA XIII, τ. 2 (1981), σ. 284 κ.έ., με την παλαιότερη βιβλιογραφία Χωρέμη, *ό.π.*, σ. 284 κ.έ.

6. Στην Κέρκυρα, στην οδό Αγίων Θεοδώρων αποκαλύφθηκε αρχαίος βωμός, που βρίσκεται σε απόσταση 150 μ. περίπου ΒΑ από το ιερό της Άρτεμης.

Δυτικά από το βωμό σε απόσταση 11 μ., σε βάθος 1,65 μ. εντοπίστηκε μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, διαστάσεων 13,50 × 1,50 μ. Πρόκειται για ναό που πρέπει να τοποθετηθεί στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ., όπως δείχνει η κεραμεική της θεμελίωσης και η τοιχοδομία.

7. BCH 49 (1925). *ό.π.*, σ. 217.

Όπως παρατηρεί η Χωρέμη, *ό.π.* σ. 295 η συνέχιση της έρευνας στον χώρο αυτό θα μας δώσει θετικότερα στοιχεία τόσο για τον ίδιο τον ναό ως αρχιτεκτόνημα, όσο και για την ταύτιση της θεότητας που λατρευόταν σ' αυτόν.

8. C. Rhomaios, *ό.π.*, σ. 212 κ.έ.

Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται πολύ πιθανόν ότι ο Αγυιεύς στην Κέρκυρα είχε μια όμοια λατρεία με εκείνη της Αμβρακίας και ότι λατρευόταν παράλληλα και στον ίδιο ναό με τον Πύθιο Απόλλωνα, θεό που βοήθησε άλλωστε τις κορινθιακές αποικίες να εκδιώξουν τους τυράννους και να ανακτήσουν την ανεξαρτησία τους (Αντων. Λιβ. IV. 2. 7.).

Το τελευταίο χρονικό όριο της λατρείας του Αγυιέα στην Κέρκυρα δίδει ένα χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων και συγκεκριμένα εποχής Αυγούστου, με παράσταση βαιτύλου¹.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Αγυιεύς γνώρισε σημαντική λατρεία στην Ήπειρο και κυρίως στις κορινθιακές αποικίες Αμβρακία, Απολλωνία, καθώς και σε περιοχές με κορινθιακή επίδραση, όπως το Ωρικό, από την υστεροαρχαϊκή εποχή μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Η γεωγραφική όμως διασπορά της λατρείας στις κορινθιακές αποικίες, καθώς και η φύση του Αγυιέα, ως κατεξοχήν θεού των αποίκων, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λατρεία του συνδέεται με τον κορινθιακό αποικισμό και οφείλεται κυρίως στους Κορίνθιους αποίκους.

Πρέπει να σημειώσουμε την ιδιαίτερη θέση που κατέχει ο Αγυιεύς στην Αμβρακία και την Απολλωνία, όπου λατρευόταν επίσημα και ήταν ο προστάτης θεός². Αυτό προκύπτει από τη συχνή απεικόνιση του συμβόλου του στις νομισματικές κοπές των πόλεων αυτών και τους σφραγισμένους κεράμους της Αμβρακίας. Στην Απολλωνία μάλιστα ο βαιτύλος αποτέλεσε το σύμβολο της πόλης. Από την Απολλωνία μεταφέρθηκε πιθανότατα η λατρεία στο Ωρικό και την Αμαντία στα ελληνιστικά χρόνια.

Τέλος τη λατρεία του Αγυιέα στη ρωμαϊκή Νικόπολη συνδέσαμε με τον Οκταβιανό και αποδώσαμε στους χρόνους του συνοικισμού της. Ως πιθανότερο τόπο προέλευσης θεωρήσαμε την Αμβρακία ή ακόμα και την Απολλωνία.

1. Σχετικά Μ. Bahrfeidt, Nachträge und Berichtigungen zur Münzkunde, Wien 1897, σ. 227. Πρβλ. Cook, Zeus, II, 6.π., σ. 676, εικ. 616, και Χρ. Καρδαρά, 6.π., Α Εφημ. 1966, σ. 199 σημ. 2.

2. Σχετικά βλ. Ν. Γιαλούρη, Ο εν Βάσσασι Φιγαλείας ναός του Επικουρείου Απόλλωνος, Ολυμπιακά Χρονικά 1 (1970), σ. 13, και του ίδιου Problems relating to the temple of Apollo Epikourios at Bassai, Greece and Italy in the Classical World, Acta of the XI International Congress of Classical Archaeology, London 3-9, September 1978, London 1979, σ. 101. Βλ. και Μ. Nilsson, GGR RI³, 6.π., σ. 544.

THE APOLLO AGYIEUS CULT IN EPIRUS

Apollo Agyieus was prominently worshipped in Epirus from the Archaic period up to the Roman Period and more specifically up to the Imperial times, as it becomes evident from literary accounts and archaeological data.

In Epirus Apollo Agyieus was probably introduced by the corinthian colonists, as we can conclude from the nature of the god that was worshipped primarily as the god of the colonists as well as from the geographical dispersion of the cult in corinthian settlements.

Apollo Agyieus was especially worshipped in Ambracia, a prominent corinthian colony, where in the form of his symbol, the Baetyl, he is depicted on sealed tiles and on silver and copper coins. It is also probable that the Late Archaic Temple of Arta is associated with Apollo Agyieus and Apollo Pythius.

At Apollonia, where two stone Baetyls, the city's symbols, have survived, his cult was equally prominent. The Baetyl is also depicted on the city's coins dating from the 5th B.C. down to the Imperial times.

Apollo was also worshipped at Orikos and Amantia where he was probably introduced by Apollonia, as it is evident in the representations on the coins of the two cities during the Hellenistic times.

The worship of Apollo Agyieus at the Roman Nicopolis, where two stone Baetyls are still extant, goes back to the times of Augustus and was probably introduced by Apollonia or the neighbouring Ambracia on the settlement of the city.

The Apollo Agyieus cult was equally prominent at Corfú, a corinthian colony, where according to the archaeological data he was worshipped from the Archaic times up to the age of Augustus.

CHR. TZOUVARA-SOULI